

■ ОЛЕНА РИБАК

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ХАСИДИЗМУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ

Хасидизм, як особлива течія іудаїзму, виник наприкінці XVIII ст. на Волині та Поділлі. Засновник хасидизму Ізраїль бен Еліезер Баал-Шем-Тов (Бешт), який жив в 1700 – 1760 рр., зумів надати іудаїзму форму, що відповідала принципам демократизації та розбудови релігії на засадах сердечного, інтимного зв'язку людини з Богом й оптимістичного відношення до життя. Бешт пропагував ідею всюдисутності Бога та наполягав на тому, що служити йому можна всіма проявами життя. Основою віри він вважав не талмудичне вчення, а палку екстатичну молитву, через яку людина повинна ніби «приліпитися» до Творця. Молитва неодмінно повинна проголошуватися з радістю, бо ж «смуток зачиняє браму небесну. Молитва розкриває її, а радість здатна зруйнувати стіни» [8, 18]. Вчення Бешта мало містично-екстатичний характер та в основному спиралося на чуттєвий бік релігії. Завдяки цьому воно швидко набуло популярності серед простих євреїв та поширилося на теренах теперішньої України та сусідніх з нею країн. В кінці XIX ст. члени цього руху складали вже 40-50% всього єврейства. Вони представляли основне ядро єврейського населення України, Польщі, Бессарабії та Румунії та значними групами населяли Литву, Білорусію, Угорщину, США й Палестину.

В процесі свого розвитку та залежно від географічних особливостей хасидизм поступово розділювався на гілки, що відрізнялися як за внутрішнім характером, так і за зовнішньою долею. Дослідники виділяють три напрямки в початковому хасидизмі: польський (західний), український (волино-подільський, південний), литовсько-білоруський (північний) [4, 191]. Виокремлення цих напрямків є досить умовним, оскільки всередині кожного з них той чи інший хасидський лідер інтерпретував теорію Бешта згідно із власним світосприйняттям.

У більшості наукової літератури з хасидизму твердиться, що хасидський рух розпався на декілька течій після смерті одно-

---

■ Олена Рибак, викладач Соломонова університету

го з послідовників Бешта — Магіда з Межиричу 1772 року Ш. Етингер навіть дає обґрунтування цьому явищу як результату дій самого Магіда. Причиною цього Етингер вважає споконвічну єврейську традицію общинної децентралізації, що сприяла роз'єднанню хасидського керівництва. Крім того, існував і примусовий розділ єврейських громад між різними країнами, що супроводжував розділи Польщі [5, 246-247]. Це твердження Ш. Етингера поділяє Е. Візель. Він вважає, що Магід із Межиричу свідомо призначав у кожній новоствореній хасидській общині іншого цадика, передбачаючи, що допомога цадика буде реальнішою, якщо він буде максимально доступним для своїх хасидів. Е. Візель вважає також, що відокремлення хасидських общин одна від одної допомогло їм вистояти у боротьбі проти ідейних переслідувачів [4, 75].

З цього приводу існує інша думка, яка належить А. Рапопорт-Альберт. Вона твердить, що вже за часи Магіда хасидизм не був міцною організаційною структурою з одним керівником. Ще із середовища учнів і послідовників Бешта висунулося декілька осіб, які мали значну духовну самостійність і навіть у певній мірі претендували на роль лідера [5, 247]. Тому, «прийнята хронологічна класифікація, тобто ділення на «покоління Бешта», «покоління Магіда» та «покоління учнів Магіда», хоч і зручна, але безпідставна і веде до помилок. «Покоління» у значній мірі перекривалися в часі, і період учнів Магіда, що почався ще за його життя, важко відокремити від періоду самого Магіда, що тривав якихось шістьдванадцять років» [5, 249-250]. Такої думки дотримується і І. Туров. Він пише: «Судячи з усього, у період, що нами розглядається, хасидизмові була чужа сама ідея єдиного центрального керівництва» [7, 41].

Автор цієї статті поділяє думку А. Рапопорт-Альберт та І. Турова, але зауваження Ш. Етингера та Е. Візеля також є дуже важливим. Роз'єднання общин почалося ще за часів Бешта, тобто з самого початку хасидський рух не був єдиною та цілісною організацією. Хасидські ідеї залучали на свій бік усе більшу кількість прихильників, але кожний цадик мав можливість змінювати їх за власним розумінням. За великим рахунком, всі учні Бешта були сучасниками, тому його теорію вони розробляли паралельно, а можливо, що й незалежно один від одного.

Найактивніше хасидська ідеологія поширювалася на українських і польських територіях. Тут вона породила цадика — харизматичного лідера, посередника між Богом та віруючими, авторитет якого базувався винятково на його особистих якостях. Український хасидизм залишився у рамках містичного й екзальтованого релігійного руху, що базується на вірі у чудотворство та містицизм. Спорідненим йому був польський хасидизм, що

відрізнявся більш раціоналістичним поглядом на релігійну практику. Хасидські общини, що стали виникати навколо того чи іншого цадика, прискорили руйнацію традиційної єврейської громади, яка розпочалася внаслідок політики уряду. Оскільки прихильники цадика не обов'язково жили в одному з ним містечку, а хасидська традиція вимагала відвідувати його на єврейські свята і у шабат, то постійні поїздки віруючих до цадика часто призводили до розриву не тільки общинних, а й сімейних стосунків. За словами Соломона Маймона, «молоді люди залишали своїх батьків, дружин та дітей і цілими юрбами вирушали відшукувати великих вчителів, щоб із їхніх власних вуст почути нове вчення» [1,261].

З часом в Україні хасидизм перетворився на практичний цадикізм — беззаперечну віру у всемогутність цадика та поклоніння йому як святому. Найбільш яскравими представниками української гілки хасидизму є Дов Бер з Межиричу та Нахман Брацлавський. Дов Бер (1710 — 1772) або, як його називали, Магід (проповідник) з Межиричу, вважається основним наступником Бешта. Однак цей хасидський лідер значно відрізнявся від свого учителя. На відміну від Баал Шем Това, якого ортодоксальні рабини зневажали за простоту та «неуцтво», Бер був досить відомим талмудистом і кабалістом, авторитетним у рабинських колах. Неабияка освіченість у релігійних питаннях давала йому змогу внести у натхненну та екзальтовану релігію Бешта значну долю раціональності. В теорії Магід дотримувався основ хасидизму, закладених його фундатором, а саме — пантеїзму та ідеї всюдисутності Бога. Як і Бешт, він твердив, що людина силою своєї віри може впливати на рішення Бога: «Коли людина зливається духовно з волею Божества, тоді вона може викликати в цій волі потрібну їй зміну і, таким чином, створити диво» [8, 54]. Але він остерігався приділяти надмірну увагу духовним аспектам служіння Богу та постійно підкреслював необхідність суворого дотримання вимог релігійного закону. Бешт твердив, що справжнім служінням Богу є скоріше молитва, ніж вивчення Тори. Для засновника хасидизму це було дуже важливо саме тому, що молитва є доступною для всіх, а Тора — лише для небагатьох. Дов Бер найважливіше значення надає саме молитві цадика — обраної Богом людини, праведника [6,45]. Таким чином, можна говорити про те, що хасидизм Бешта був демократичним, а хасидизм Бера — аристократичним. Магід першим став говорити про любов до цадика як засіб заслужити милість Богу.

У релігійній практиці Магід ввів у хасидське богослужіння сефардський молитовник та нові правила заточки ножів для ритуального забою худоби. Але найважливішим, що сталося під час діяльності Дов Бера, було значне розширення впливу хасидської ідеології. Фактично, тільки з цього часу можна називати хасидизм «рухом», адже за Магіда він перетворився з вузького кола друзів

та учнів Бешта у течію, що охопила тисячі людей на Поділлі, Волині, в Білорусії та Литві. За 12 років свого керівництва хасидською общиною в Межиричі, Дов Бер створив широку сітку хасидизму на більшій частині території України. Ця сітка продовжувала поширюватися на сусідні країни — Польщу, Литву та Білорусію. Завдяки емісарам Магіда були створені хасидські центри у найвіддаленіших місцях розселення євреїв. Дов Бер надзвичайно підніс авторитет цадика як керівника общини та провідника Божої волі. При ньому до цадика почали ставитися не як до кращого серед рівних, а як до надлюдини, істоти, що може напругу спілкуватися з Богом та творити земні долі людей. Одночасно Магід зробив Межирич місцем паломництва. Люди приходили здалеку, щоб послухати його проповідь або провести свято під його дахом. Саме за часи Магіда з'явилося таке поняття, як «двір цадика». Дов Бер уперше заявив про важливість передачі керівництва хасидською общиною за спадком. Він мав 39 учнів, більша частина з яких пізніше також стала вчителями, тобто цадиками.

Рабі Нахман з Брацлава (1770 — 1811), правнук Бешта по матері, був однією з найцікавіших фігур у хасидському русі. Він заснував гілку брацлавського хасидизму, яка й досі є однією з найпопулярніших хасидських течій. У центрі свого вчення, як і Баал Шем Тов, він поставив простоту як у матеріальному, так і в духовному житті. Нахман постійно виступав проти погоні за багатством і комфортом та наполягав на необхідності простої щирої віри. У своєму прагненні до спрощення життя рабі зневажає науку. «Треба вірити у Благословенного, йдучи шляхом віри, а не шляхом доказів» [8, 206]. Вивчення Тори, говорив Нахман, може бути тільки засобом, а ціль — служіння Богу молитвою, але не механічною, а натхненною, в якій виливається вся душа. Він рекомендував своїм послідовникам усамітнюватися щоденно на деякий час та молитися Богу своїми словами. У благочесті рабі Нахмана на перший план висувалася сповідь, абсолютно не властива іудейській релігійній практиці [2, 11]. У побуті Нахман був аскетом, але, як і Бешт, заперечував смуток і занепадання духом. Він вважав, що вони призводять до віддалення від Бога. Для підтримки радості та душевного підйому під час молитви Нахман вперше ввів хасидські наспіви без слів — «нігунім», які і сьогодні популярні серед брацлавських хасидів, адже «кожна мудрість має свою мелодію та свого виконавця» [8, 208]. Крім того, послідовники Нахмана більше, ніж інші хасиди користуються танцями для досягнення натхненного стану під час молитви, бо їхній учитель казав: «Треба танцювати кожен день, хоча би подумки» [8, 210].

Польський хасидизм уособлює так звана «школа Пшисхи» та її яскраві представники Яков-Іцхак на прізвище «Єврей», Симха-Бунем та Менахем-мендл з Коцку. Якову-Іцхаку (1770 — 1818)

властиве досить критичне ставлення до реалій тодішнього хасидизму. Прийнявши титул цадика, він відмовився від почестів та привілеїв, позбувся підлесників та догідливих шанувальників. На відміну від інших рабі, Яков-Іцхак не обговорював з відвідувачами їхні повсякденні справи. Головним своїм завданням він проголосив відновлення атмосфери духовності у хасидизмі. «Євреї» підкреслював необхідність прагнення до самовдосконалення через щире виконання міцвот (заповідей), не заплямоване честолюбством або бажанням матеріального зиску. Він говорив: «Ми повинні слідувати правді з правдою, а не з безчестям» [8, 210]. Служити Богу Яков-Іцхак пропонував шляхом вивчення Тори у поєднанні з молитвою. В хасидознавчій літературі «Єврея» вважають засновником польського варіанту хасидського руху Хабад.

Симха-Бунем (пом. 1827), за словами Е. Візеля, «взагалі був не подібний на рабі: інакше одягався...» Незважаючи на ґрунтовну талмудичну освіту, він працював, спочатку торгуючи лісом, потім — в ролі аптекаря. «Він грав у шахмати і карти, сперечався з вільнодумцями, безбожниками, так званими «освітянами»; грав на гітарі й охоче ходив у театри і трактири, бо вони йому подобалися. Гірш за все, часом він заглядав і в кабаре, звісно, щоб наставити тих, що заблукали, на істинний шлях» [8, 224]. Бунем був вибраний представником єврейства міста Сандомира та членом урядової комісії з єврейських справ. Користуючись своїми широкими знаннями, він зайняв видатне положення у хасидському світі. На відміну від інших цадиків, рабі відмовився виконувати роль чародія та посередника між Богом і людиною, не приймав підношення від відвідувачів, не займався зціленням хворих. Він був першим польським цадиком, який намагався обґрунтувати хасидизм на релігійно-філософських засадах. Під керівництвом Бунема молоді хасиди вивчали Талмуд і рабинську літературу. Молилися вони лише тоді, коли вважали себе внутрішньо готовими до молитви після медитації. Рабі вчив своїх послідовників, що «...скарби треба шукати тільки в собі і ніде більше, навіть у своєму цадіку» [4, 201]. Крім того, він намагався розвинути у своїх послідовників смак до життя. «Накази Тори дані для того, щоб людина могла жити завдяки ним, а не вмирати», — говорив рабі [4, 189]. Бунем проголосив нову, не властиву хасидизму та іудаїзму взагалі ідею: мета не в тому, щоб примусити Месію прийти, а в тому, щоб йти до нього, пристосовуючи світ до душевних потреб людини.

Хасидське вчення Менахема-Мендла з Коцку (1788 — 1859) також в деяких місцях сильно відрізняється від початкового хасидизму Бешта. Менахем -Мендл повернув у хасидизм відкинуті Бештом елементи аскетизму та елітарності. Він вимагав від своїх послідовників знехтувати мирські турботи задля пошуків істини. До істини ж веде, на думку Менахема-Мендла, вивчення Тори, а

особливо — Усного Закону і Галахи. Слепа віра дратувала його. «В пеклі, — говорив рабі, — моляться краще, ніж в раю» [8, 225]. Підкреслення важливості єврейської ученості наближає Менахе-ма-Мендла до поглядів противників хасидизму. Разом з тим, він вказував на небезпеку перетворення ученості на джерело самовдоволення, що дорівнює ідолопоклонству.

Отже, «Школа Пшисхи» повернула ідеї Бешта у раціональну площину, відкинувши палку натхненності, екстаз та поклоніння цадику, були властиві українському хасидизмові. Фактично, проголошуючи себе хасидами, члени польських общин поступово поверталися до традиційного іудаїзму.

Найбільш своєрідним шляхом хасидизм розвивався в Білорусії. Його керівник, Шнеур Залман із Ляд (1745 — 1813) був одним з учнів Магіда з Межиричу. Він володів багатьма талантами, глибокими знаннями у сфері іудаїки, Священного Писання та талмудичної літератури. Як людина освічена, він не сприйняв культ цадика у тій формі, що склалася в Україні, а самій теорії хасидизму надав філософського характеру. Шнеуру Залману вдалося реформувати хасидизм, збагативши це вчення раціональними ідеями та уникнувши містичної екзальтації Бешта. Фактично, Залман максимально наблизив хасидизм до традиційних постулатів ортодоксального іудаїзму. У своїх проповідях Залман доводив, що основою хасидизму повинні стати три етичні категорії: «Хохма» (мудрість), «Біна» (розум) та «Даат» (знання). За абревіатурою цих слів система Залмана отримала назву «Хабад».

Залман надавав особливого значення розуму як керівнику чуттєвої основи в людині. Він говорив: «Хасидизм вчить: розум керує серцем. Треба вміти панувати над пориваннями та почуттями, зберігаючи їх для істинної любові і шанування Бога, перетворюючи їх у благодіяння і благодійність на користь ближньому» [4, 217]. Він вважав, що добрим є тільки той захоплений стан, що є результатом учення, роздумів та споглядання, не тотожний тілесному та чуттєвому збудженню. Розвиваючи вчення Хаїма Віталя про дві душі в людині — тваринну (джерело почуттів) та божественну (джерело розуму та духу), Залман розглядав життя людини як взаємодію цих двох основ, що ведуть її різними шляхами. Він вважав, що божественна, розумна душа переважає у праведників [8, 116].

На відміну від багатьох українських хасидів, Шнеур Залман головним вважав саме інтелектуальне осягнення Бога. Шануючи талмудичні науки, він признавав тільки «справжніх» віроучителів, тобто визнаних у наукових колах. Польсько-українських цадиків, що виділилися далеко не завдяки своїй ученості, він не визнавав за таких. Саме слово «цадик» довго було не відоме і в Білорусії, і в Литві, а Шнеура Залмана називали «рабином» навіть його вороги.

На думку Залмана, праведник (цадик) — просто наставник, який повинен учити своїх послідовників релігійному мисленню, очищати їхній розум високими абстрактними поняттями, давати їм практичні правила служіння Господу. До праведника не можна звертатися за матеріальною допомогою та за порадами у життєвих справах. Праведник, за Залманом, це перш за все мудрець, навіть науковець, а не пророк і не чудодій.

Таким чином, система «Хабад», започаткована Шнеуром Залманом, стала радикальною реформою хасидизму Бешта. Залман повернув хасидську теорію фактично у діаметрально протилежний бік. Він заперечував усі основні постулати, на яких базувався хасидизм Бешта та його послідовників. Такий новий погляд на хасидську теорію пригорнув до Хабаду значну кількість освічених євреїв. Відтак хасидизм у Білорусії та Литві став більш елітарною течією, ніж у Польщі та в Україні. Незважаючи на значне протистояння хасидизму Хабад з боку міснагдів, він швидко поширювався на сусідні території, в тому числі і в Україні.

Українська і польська гілки хасидизму породили безліч цадиків, кожен з яких вважав себе послідовником Бешта. Якщо на початку хасидського руху цадиків висувалися на свою посаду завдяки особистим якостям та харизмі, то пізніше ці посади дедалі більше ставали спадковими. Скоро майже кожне єврейське містечко мало свого цадика і, як правило, його діти також ставали цадиками. Так виникли цілі династії цадиків, кожна з яких мала своїх прихильників. У русі Хабад, який не визнавав цадикізм, посада його лідера — Шнеура Залмана також передавалася у спадок його нащадкам.

Протягом ХІХ ст. хасидам довелося витримати втручання у свої справи царського уряду, протистояти запеклим нападкам традиційних іудеїв (міснагідів) та пройти через сперечання цадиків за лідерство в тій чи іншій общині. В другій половині ХІХ ст. хасиди разом з традиційними іудеями намагалися протистояти єврейському просвітницькому рухові — Гаскалі, який закликав євреїв вивчати світські науки та зруйнувати традиційний засіб життя. Незважаючи на ці та інші проблеми, численні хасидські общини продовжували існувати в Російській імперії та за її межами до жовтня 1917 року.

Антирелігійна політика радянського уряду, що проводилася у 20 — 30-ті роки ХХ ст., призвела до поступового знищення хасидських та традиційних іудейських релігійних общин. Цадиків та прості віруючі були піддані репресіям; ті з них, хто залишився живим, змушені були емігрувати. В результаті масового знищення євреїв у роки Другої світової війни та атеїстичної і антиєврейської пропаганди у Радянському Союзі хасидів практично не залишилося. Після війни значна частина хасидських релігійних осередків була відновлена в європейських країнах та Ізраїлі.

На сьогодні існує досить багато хасидських общин, які називаються переважно за містечком, в якому народився початківець цадикської династії. Це — Гурська, Карлін-Столинська, Цанз-Бобовська, Садогірська, Белзька, Вижницька, Чорнобильська, Сатмарська та інші общини або напрями хасидизму. Серед них особливе місце займають хасидизм Хабад та Брацлавський, як найбільш масові.

Сучасні хасиди представляють ультраортодоксальну групу в іудаїзмі, найбільш ретельно дотримуються єврейських законів, намагаючись не допускати у своєму житті будь-яких змін. Вони відрізняються специфічним старовинним чоловічим костюмом — таким, який носили віруючі іудеї в часи розквіту хасидизму. Це — чорний довгий лапсердак, чорні штани по коліна, чорний капелюх. У свята хасиди одягають хутрову шапку особливого покрою — штраймел, який часто у родинах передається у спадок. За типом капелюху чи покромом штанів можна визначити прихильників того чи іншого цадика. Заміжні жінки хасидів, як і в давнину, голять голову та носять перуку. По всьому світу хасиди завжди живуть в особливих кварталах і навіть в окремих населених пунктах (Кфар-Хабад в Ізраїлі). Деякі з цадиків досі забороняють своїм прихильникам дивитися телебачання та кіно, слухати радіо, читати будь-яку літературу, крім релігійної.

Часто в країнах проживання хасиди займають яскраву асоціальну позицію: маючи великі сім'ї, чоловіки відмовляються працювати, вважаючи, що молитви та релігійна література і є основним заняттям справжнього єврея. З цієї ж причини молоді хасиди призивного віку відмовляються служити в армії. Джерелом їхнього існування є соціальна допомога держави [3, 10].

Кожна з гілок хасидизму сьогодні, як і в давнину, має свої відмінності. Цікавою є позиція хасидів Сатмарського напрямку. По своєму коментуючи трактат Вавилонського Талмуду, лідери сатмарців Йоел та Мойше Тейтельбойми визнали, що євреї не повинні намагатися силою повернути собі Ерец Ізраель, адже вони не в змозі повставати проти існуючої неєврейської влади. Таким чином, війна за незалежність, в ході якої була створена держава Ізраїль, та збройна боротьба, яку Ізраїль продовжує, відстоюючи своє існування, є забороненою. Відповідно, сама Держава Ізраїль — поза законом. Такої позиції сатмарські хасиди дотримуються вже багато років. Вона проявляється в їх тотальному невизнанні Ізраїлю та всього, що пов'язане з єврейською владою там. Сатмарці, що живуть в Ізраїлі, не приймають громадянство, не користуються послугами державних служб, в тому числі медичним обслуговуванням, відмовляються вести ділові розрахунки у шекелях. Найбільш радикальні сатмарські хасиди підтримують ворогів Ізраїлю, вважаючи, що зникнення цієї країни прискорить прихід Месії.

Брацлавські хасиди, або прихильники Нахмана Брацлавського — одна з найчисленніших та консервативних гілок хасидизму. Вони досі визнають єдиним своїм цадиком рабі Нахмана, сучасні лідери руху офіційно вважаються лише його помічниками. Раз на рік — на свято єврейського нового року — Рош-а-Шана, брацлавські хасиди зїжджаються на могилу свого цадика в Умань, щоб помолитися разом та почути розповіді про його життя і діяльність. Основною літературою для вивчення, крім Тори, брацлавери вважають твори свого рабі, бо в них він дає відповіді на всі питання життя.

Найбільшою та найвпливовішою хасидською громадою сьогодні є община Хабад-Любавичі (за назвою містечка Любавичі у Смоленській області, де народився Шнеур Залман, родоначальник династії Шнеерсонів, лідерів руху). Хасиди Хабад мають досить ліберальні традиції: їх останній ребе закінчив Сорбонну, в їх школах використовується сучасна навчальна техніка і сучасна методика викладання, вони не тільки не заперечують світську освіту, а й надають їй особливої уваги. Хабадники часто носять європейський одяг і розмовляють мовою країни, в якій живуть. Хабад організував найбільшу в світі мережу єврейських освітніх проектів з центрами в більш ніж 20 країнах світу і відіграє значну роль у пожвавленні єврейського життя і відновленні традицій в нашій країні.

Відтак протягом всього часу свого існування хасидизм, з самого початку не будучи цілісним вченням, перетерпів ряд змін та перетворень. Основою цієї релігійної течії була екзальтована віра в Бога, що базувалася на засадах інтимного спілкування. Бешту вдалося оновити іудаїзм, ні на крок не відійшовши від його постулатів. Він змінив ставлення віруючого до релігії, давши йому можливість черпати з неї сили і натхнення у повсякденному житті. Послідовники Бешта інтерпретували його теорію відповідно до власного її розуміння. Так, в Україні хасидизм поступово перетворився на безмірне обожнювання цадика, що практично межувало з ідолопоклонством. В Польщі хасидські лідери намагалися уникнути поклоніння цадика та надати хасидизмові прагматичного і раціоналістичного характеру. Найглибшої та наукової розробки теорії Бешта вдалося досягнути лідеру Хабаду Шнеуру Залману. Він оформив філософське обґрунтування хасидизму, відкинувши екстаз та надмірну захопленість. Дієвість теорії та практики Хабаду підтверджується сьогодні — адже завдяки теософським викладкам Залмана цьому напрямку хасидизму вдалося не тільки вижити у складних історичних обставинах, а й, пристосовуючись до нових умов та зберігаючи традиції, наvertати на свій бік значну кількість віруючих.

1. Автобиография Соломона Маймона // Еврейская библиотека. — СПб., 1871.
2. Бердичевский М.И. Хасидизм // Книжки Востока. Кн.6. — СПб., 1902.
3. Бубер М. Хасидские предания. — М., 1977.
4. Визель Э. Рассыпанные искры. — М. -Иерусалим, 2000.
5. Главы из истории и культуры евреев Восточный Европы. — Израиль, 1995.
6. Дубнов С.М. Возникновение хадикизма // Восход. — Кн.11-12. — СПб., 1889.
7. Туров И. Ранний хасидизм: история, вероучение, тенденции. — К., 2003.
8. Хасидские мудрости. Сост. В. Лавский. — М., 1999.